

Officia variorum sanctorum (BnF Latin 916), Meri ZORNIJA (ur.), Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore – Zvonimir Deković, Perast – HNV CG, Tivat, 2021., 266 str.

Zaslugom Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore objavljena je knjiga *Officia variorum sanctorum*, fototipsko izdanje iluminiranih oficija iz 14. stoljeća kojih se originalni rukopis čuva u *Bibliothèque nationale de France* u Parizu pod signaturom BnF Latin 916. Nastojanjem izdavača kojega meritorno predstavlja Zvonimir Deković, iz Nacionalne biblioteke Francuske osigurane su visokokvalitetne digitalizirane reprodukcije stranica kodeksa te je u vrlo etabliranoj ediciji objavljena i četvrta liturgijska knjiga. Štampanje ovoga djela omogućili su Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava Crne Gore i Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Urednica monografske publikacije koja se sastoji od triju predgovora i fototipskog izdanja ukrašenog i notiranog kodeksa je Meri Zornija, docentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, koja je autorica jednog od uvodnih poglavlja.

»Rukopis BnF Latin 916«, prvo je uvodno poglavlje (5–6) ovog fototipskog izdanja koje je napisao Domagoj Volarević, profesor liturgike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Razmatrajući različite aspekte i složen sadržaj liturgijskog rukopisa pri njegovu tipološkom određenju, ukazao je da je riječ o knjizi za liturgiju časova te da je stariji način molitve liturgije časova uređenjem iziskivao više knjiga. S obzirom na uglavnom pjevane dijelove časoslova, partikularne blagdane i misne obrasce, djelimično prikladno određenje ovog rukopisa bilo bi *Cantatoria et missae*, a najdosljednije *Officia varia*. Autor na navedenim premisama razmatra tko je mogao biti potencijalni posjedovatelj kodeksa, na temelju blagdana posredno ga i hipotetički povezujući i s gradom Barom.

»Kodeks BnF Latin 916 u povijesnom kontekstu srednjovjekovne Barske nadbiskupije (s osvrtom na njegove neumizirane dijelove)«, poglavlje je koje slijedi (7-9), a potpisuje ga magistar muzikologije Ivan Vukčević. On se ponajprije osvrće na analizu sadržaja ovoga manuskripta u izdanju CANU iz 2009. godine, a zatim i na fragmentarnu historijsku faktografiju koja zasjenjuje mogućnost izvođenja konkretnih zaključaka o njegovu barskom podrijetlu. U rukopisu pisanom goticom na 119 folija (238 stranica) identificirano je dvanaest dijelova, od kojih sedam s notnim znakovima; napjevi su zabilježeni kvadratnom notacijom u sistemu od četiri crte. Iako su melodijske linije i formule neumiziranih dijelova službi suzdržane i emotivne, melodijske invencije su znatne. Prilazeći pitanju autorstva kodeksa u kontekstu recentne i starije istoriografije, Vukčević ističe naznake prema kojima su *Služba jedanaest tisuća djevice* i *Služba Gospe Snježne* djela barskog nadbiskupa Guillaumea Adama, a u njima izlaganja zaokružuju melodizirane dijelove biblijskih ulomaka i prevladavaju lirsko-meditativni tonovi. Poglavlje završava razmatranjem razine razvijenosti liturgijskog pjevanja i uopće kulturnih dosegaa na području Barske nadbiskupije, navlastito u kontekstu niza njezinih visokoobrazovanih prelata. Vrijednost fototipskog izdanja ovog rukopisa upravo će biti potcrtana pristupom proučavanju svih njegovih sastavnica kojim se rasvjetljavaju srednjovjekovne liturgijske prakse i umjetnički dometi na prostoru Crne Gore.

»Unus parvus liber cum pulchra littera« – djelić europske baštine u našim rukama«, najopsežnije je uvodno poglavlje (11–22) autorice Meri Zornije, ujedno, kako je navedeno,

urednice ovog izdanja. Upravo odabirom citiranog dijela naslova svojeg priloga (shodno opisima rukopisa iz 15. stoljeća) autorica je sugerirala dug povijesni put koji je kodeks prošao od Avignona, kroz Španjolsku i natrag do francuskih zbirki, ukazavši i na zanimanje koje je u literaturi pobuđivao od kraja 19. stoljeća. Njezino je razmatranje bogatstva iluminiranog i notiranog kodeksa podijeljeno u nekoliko potpoglavlja, od kojih je prvo posvećeno njegovu kodikološkom opisu. U kodeksu su sabrani tekstovi svetačkih službi i života svetaca te ostale proze i poezije religioznog sadržaja: Služba i misa posvećena svetom Marcijalu (ff. 1r–21v); Služba protomučenice svete Valerije (ff. 21v–34v); proza u čast Djevice i sv. Marcijala (ff. 34v–42v); Služba i misa svetog Restituta (ff. 43r–58r); Služba i misa Jedanaest tisuća djevoja Guillaumea Adama (ff. 58r–72v); Služba i misa za blagdan Povoja Gospodnjih (ff. 73r–87v); stihovi u čast Djevice (f. 88v); Služba Gospe Snježne (ff. 89r–103r); Život svetog Eutropija (ff. 104r–110r); Život svetog Roka (ff. 111r–114r); Carmen de virtutibus (Pjesma o vrlinama) autora Stephanusa de Mesnillo Godefredija (ff. 115r–119v). U opisu ovog rukopisa sastavljenog prema želji naručitelja, Zornija slijedi rad djelatnika srednjovjekovnog skriptorija: pergamentara, pisara, iluminatora i knjigovesca; najprije je fina pergamena izrezana u standardiziranom formatu *octavo*, uobičajenom za čitanje za stolom, dok su pisari radili na neuvezanim bifolijima iscrtavajući linije za tekst i ostavljajući mjesta inicijalima i iluminacijama. U kodeksu se prepoznaje rad petorice skriptora i trojice ili četvorice iluminatora. Četvorica skriptora pisala su uglavnom varijantom knjižne gotice, karakterističnom za kontinentalnu Europu, dok se peti koristio oblom verzijom – *rotundom*, koja se razbila u sredozemnoj Europi. Minucioznu dekoraciju oslikavanjem rukopisa obavljali su iluminatori te su dovršeni bifoliji, grupirani u svešćice ili arke, slati u knjigoveznicu. Kodeks je sastavljen od 14 araka, međusobno ušivenih, a izvorno je imao uvez od crvene kože. Posjeduje dvojni folijaciju te se zaključuje da je pretrpio promjene dodavanjem i preslagivanjem araka, a moguće je rekonstruirati redosljed izmjena u njegovu sastavu, pri čemu sedam svešćica – koje je, uključiv f. 72v (kojim završava *officium xi milium virginum*), pisao jedan pisar i ukrašavao jedan iluminator – sadrži pretežno službe južnofrancuskih svetaca. Sljedeća četiri arka, sa službom *In festo pannorum Domini*, djelo su pisara koji piše oblom goticom i jednostavnije su ukrašeni rukom istog iluminatora; na f. 103r nalazi se *explicit* – naznačeni kraj teksta kojim završavaju svetačke službe te se može pretpostaviti da je to bilo prvobitna jezgra kodeksa. *Pjesma o vrlinama* sadrži veće razlike, a svešćić s tekstovima *Života sv. Eutropija* i *Života sv. Roka* umetnut je kasnije, između ove i *Službe Gospe od Snijega*. Ipak, sve su naknadne promjene i edicije nastale u kraćem razdoblju, što se razabire po ujednačenoj iluminaciji, a kodeks je u solidnom stanju očuvanosti.

»Porijeklo i povijest rukopisa« sljedeće je Zornijino potpoglavlje, koje najprije fokusira barskog nadbiskupa Guillaumea Adama, čiji su inicijal i tutula navedeni u rubrici na početku *Službe Jedanaest tisuća djevoja*, što ga potvrđuje kao autora toga teksta. Uzevši u obzir analizu kodikoloških detalja, pisma, notacije, iluminacije, zastupljenih svetačkih kultova i naknadnih zabilježaba, shodno istraživanjima talijanskih i francuskih historičara umjetnosti, hagiografa i historičara, može se zaključiti da je rukopis vrlo vjerojatno nastao u Avignonu sredinom 14. stoljeća, a njegovo pominjanje u izvorima može se pratiti od 1409. godine, kada je bio dijelom tamošnje papinske biblioteke. Prešavši dug put, doniran

kraljevskoj biblioteci 1710. godine u vrijeme vladavine Louisa Phillipa (1830–1848.) kodeks je dobio novi uvez, a vjerojatno i novu folijaciju.

Slijedi potpoglavlje »Stilska i ikonografska analiza iluminacija«, u kojem autorica ističe označiteljsku ulogu dekoracije rukopisnih kodeksa, koja je služila približavanju ispisanog, vizualnom užitku i podsjećanju na sadržaj, oplemenjivala čitanje i molitve i shodno tomu pridonosila uzdizanju duha. Veličina i bogatstvo ukrasa ovog rukopisa su u određenoj hijerarhiji sa sedam velikih narativnih inicijala (*litterae historiate*), ispunjenih scenama povezanim sa sadržajem službi shodno sistemu *ad verbum*. Inicijali srednje veličine kao i mali raspoređeni su unutar teksta, s istom gamom boja. Osim njih, za najvažnije stranice rezervirane su trakaste bordure, dok su nekima pridodani lepršavi ptičji svjetovi, fantastični zmajevi i poneka groteska, a gdjegdje *bas-de-page* sadrži lovačke scene, drolerije svojestvene gotičkoj iluminaciji.

Služba posvećena sv. Marcijalu, prvom biskupu Limogesa (Akvitanija, III. st.) i »apostolu Galije«, ilustrirana je legenda prema kojoj je on bio Kristov učenik, a *Služba svete Valerije* iz Limogesa u prvom čitanju pasije opisuje njezino pokrštavanje i njezine majke, koje je obavio upravo sv. Marcijal. Slijedi bogato ukrašena *Služba i misa svetog Restituta*, provansalskog sveca, ranokrišćanskog biskupa Saint-Paul-Trois-Châteaux kod Avignona, također shodno legendi Kristova savremenika, prema kojem je naručitelj očito gajio posebnu pobožnost. Može se zaključiti da je uz tu, Adamova *Služba Jedanaest tisuća djeвица* jedan od najbogatije ukrašenih dijelova kodeksa. Njihov je fantastičan broj sugestivno dočaran likovima kasnoantičkih mučenica prikazanih 81 put u inicijalima te u zavijutcima lozice na incipit f. 58r. Na toj je početnoj stranici čak 14 ženskih likova u narančastim plaštevima, među kojima se izdvaja sv. Uršula u plavom ogrtaču s knjigom u ruci te njezina drugarica koja joj pokazuje na tekst. Dok ženski likovi pridonose ljupkosti službe, važno je istaći da je središte njihova kulta u Kölnu, a posebno se poštuju u Rajnskoj oblasti, Nizozemskoj i sjevernoj Francuskoj, s utjecajem do Venecije, čemu je pridonijela i *Zlatna legenda* Jacobusa iz Voraginea.

Na narednim, *Službi za blagdan Povoja Gospodnjih* i *Službi Gospe Snježne* radio je drugi pisar, vjerojatno talijanskog podrijetla, dok je jednostavnija dekoracija moguće rad drugog iluminatora, pri čemu su bočne ilustracije na marginama prvoavedenog sveščića originalna invencija majstora. Kult povoja Kristovih ojačao je tijekom kasnosrednjovjekovlja i nekoliko se znamenitih crkava ponosilo njihovim posjedovanjem, pri čemu se ne može zanemariti tradicija zabilježena u 17. stoljeću u Baru. Oba ta oficija direktno su povezana s crkvom Santa Maria Maggiore na Eskvilinu u Rimu i vrlo vjerojatno su podrijetlom iz Italije te je može pretpostaviti da se to stilski razlikovno i htjelo naglasiti.

Sljedeći sveščić sadrži *Život svetog Eutropija*, ranokrišćanskog biskupa Orangea u Provansi, nedovršen tekst vjerojatno kasnije ubačen u sastav kodeksa, što je slučaj i sa *Životom svetog Roka*, biskupa Autuna u Burgundiji u VII. st., te stihovi posvećeni Djevici Mariji. *Carmen de virtutibus*, moralizirajući traktat S. de Mesnillo Godefredija iz Rouena posvećen kardinalu Guyu de Foucoisu (Guy le Gros), kasnije papi Klementu IV. (1265./68.), s inicijalima i bogatim marginalnim ukrasom istovjetnim prvotnoj jezgri rukopisa (početna folijacija ovdje je nastavljena) vjerojatno je djelo istog iluminatora s uočljivim radom kaligrafa.

Sukladno tipu pisma historijatu rukopisa, zastupljenim svetačkim kultovima te stilskoj analizi oslika (dekoracije margina tipične su za francusku gotičku iluminaciju 13. – 14. st.), argumenti potertavaju pripadnost kodeksa francuskoj umjetničkoj produkciji. Tim se obilježjima iluminacije pridodaju uticaji italijanskog monumentalnog slikarstva, realističnih detalja, prostornih rješenja i inovacija toskanske škole 14. st. Hibridni stil tako postaje karakterističan za Avignon, papinsko sjedište 1309. – 1377., odakle su pristigli talijanski umjetnici širili slikarske ideje i na ovaj dio Europe. U jednom od avignonskih iluminatorskih ateljea nastao je najvjerojatnije i ovaj kodeks sredinom 14. st., interpretiran kao originalan dokaz prodora talijanskih tendencija u razvoju internacionalne gotike.

Osvrtom na izbor svetačkih službi koje odaju pobožnost naručitelja može se posredno zaključivati za koga je rukopis nastao. Pape Klement VI., Inocent VI. i Grgur XI. pitali su iz pokrajine Limousin i bili zagovaratelji kulta sv. Marcijala, kojeg je sv. Petar poslao da evangelizira prostor Galije, čime se nastojalo uzdići Avignon na razinu »novog Rima«. Naglašavanjem autoriteta papa francuskih korijena Zornija znalački razlučuje da je naručitelj mogao biti blizak papinskom krugu, odnosno član papinske kurije, a kako su svi muški sveci zastupljeni u oficijima bili biskupi, možda je kardinal mogao biti i vlasnik kodeksa. Službe izvan toga kruga vjerovatno su odražavale osobne preferencije naručitelja, iskazujući time i poštovanje prema literarnom i muzičkom djelu Guillaumea Adama, pripadnika avignonske elite, miljenika tamošnjeg pape Ivana XXII. (1316./34.), i eksponenta njegove vizije širenja krišćanstva na Istoku. U tom kontekstu, Barska crkva je i u osobi toga nadbiskupa bila osvjedočena u brigu katoličke središnjice o granicama zapadnog kršćanskog svijeta.

Ovim se zorno iluminiranim izdanjem osvjetljavaju i mnoga pitanja kulturne prošlosti na tlu današnje Crne Gore. Najprije, da je u Baru, vjerskom središtu i poglavito crkvenom gradu s mnoštvom duhovnih osoba, u kojem je pored nekoliko samostanskih institucija postojalo tri kolegija kanonika zbornih crkava te Veliki kaptol, postojanje skriptorija neupitno. Na to ukazuje ranija, kao i sačuvana barska epigrafika 14. stoljeća, koja još nije sistematski proučena. Na to upućuje spomen relikvija i *communio sanctorum* u Baru, još uvijek nedovršenog obuhvata (poznato je da je barski duhovnik Andrija Žare raspolagao primjerkom *Zlatne legende*), kojem je od 15. st. pripadala i crkva sv. Leonarda, indicirajući na patrona iz spomenutog Limousina. Svjedoči i *Barski rodoslov*, to je metropolitansko sjedište u višestoljetnom hodu nastojalo usaglasiti religijska pitanja s geopolitičkom realnošću, a njegovi su antisti u tome imali značajnu ulogu. Opus nadbiskupa Guillaumea Adama potvrđuje da je odlično poznao prilike u ovom dijelu Europe. Štoviše, u promišljanju koliko je njegov petogodišnji boravak u Baru bio stvaralački poticajan posebno je vrijedan podatak da je na odlasku ponio sa sobom najvažnije crkvene i gradske dokumente, odnosno privilegije, s namjerom da ih potvrdi i u nekim dijelovima inovira te mu, dok je boravio u Narbonneu, na zamolbu barskog kaptola, klera i građana *ex timore ammisionis*, papa Benedikt XII. naložio 1337. godine da ih odnese natrag. Shodno tomu, ne može se isključiti ni da je preminuo u Baru. Iz historiografije je znano da se Guillaume Adam obrazovao u Condomu (navodi se i da je bio iz Roussillona), što ga je povezivalo s pokrajinom Toulouse na okcitanskom jugozapadu Francuske (Ivan XXII. rođen je u Cahorsu), a literatura u vezi s misionarskim djelovanjem tog dominikanca na Istoku (od

1305.) s tematikom krstaških pohoda vrlo je opsežna. Međutim, višestoljetna je i literatura koja razmatra njegovo autorstvo oficija (od kojih u kontinuitetu onaj *pro festo S. Ursulae & xi millium virginum*), odnosno propovijedi. Značajno je i Adamovo angažiranje iz avignonske kurije u komisijama nadbiskupa i biskupa u izdavanja kolektivnih (iluminiranih, kaligrafisanih) indulgencija (npr. s vjerovatnim prikazom sv. Vlaha za dijecezu Moûtiers u Savoju, 1335.), takođe izvorištu saznanja o vjerskim praksama i umjetnosti, u kojima je on tituliran kao barski nadbiskup. S tim u vezi, treba ukazati i istaći da je riječ o indulgenciji i kada biskup Benedikt Svački 1317. godine, prethodno svećenik u Baru, a kasnije dubrovački nadbiskup, udjeljuje oprost u vezi s crkvom koju je osnovala i u kojoj je umrla opatica sv. Humilitata (†Firenca, 1310.), utemeljiteljica ženskog ogranka vallombrosanske kongregacije reda sv. Benedikta.

S pohvalom kratkih naznaka i prijevoda latinskih stihova na marginama ovog fototipskog izdanja kojim je čitaocu približena njegova medievalna riznica, posebna mu je vrijednost u otvaranju i dočaravanju zatamljenih horizonata u kojima treba sagledavati, interdisciplinarno istraživati i tumačiti naše slojevito i bogato kulturno nasljeđe.

Savo Marković

bona sua constituet e. um. oratio

Sumpta domine sacramenta corda nra purificent
et per intercessionem beati restituti confessoris tui atq[ue]
pontificis nos ad celestia regna perducant. per dnm

Ex xpiate clementissime presta pacem eccl[esi]e illa

regendo dirige nos q[ue] fovendo protege. **R**ecibus nos et
mentis restituti pontificis in tuo unguis agunne quos red
misti sanguine. **R**egem deum pontifices magistros q[ue] pi
atq[ue] consensu s[an]cti iusticia tua fauente gratia. **S**plendo: et
in luminis cu[m] regie sacri munus uia replicant uiscerum pr
restituti merito. **S**erua in nos per hanc que ueniente iudice
te xpi tibi placida suis nob[is] q[ue] p[ro]ficua. **S**eraphim nos in
teor: hoc offerre q[ue] deprecor uis o[mn]i[u]m: ut ungamur ce
lestibus. Amen. **I**ncipit officiu[m] xi. milium uirginu[m]
edum a s[an]c[t]o G. anthitaren[si] archiep[iscop]o. In primis. vis. sup[er] ps

Olandemus in seculu[m] fragili triumphalis gane

Officia variorum sanctorum (BnF Latin 916), fol. 58r.